

Sociální pedagogika, sociální patologie

Vysoká škola ekonomie a managementu

2014

Sociální pedagogika, sociální patologie

Prof. PhDr. Ing. Lenka Hajerová Múllerová, Ph.D., MPH

Copyright © Vysoká škola ekonomie a managementu 2014

Vydání první. Všechna práva vyhrazena

ISBN:

Vysoká škola ekonomie a managementu

www.vsem.cz

Odborní recenzenti:

Žádná část této publikace nesmí být publikována a šířena žádným způsobem a v žádné podobě bez výslovného svolení vydavatele.

Jazyková a typografická úprava:

OBSAH

PŘEDMLUVA.....	5
JAK POUŽÍVAT TENTO STUDIJNÍ TEXT	6
KAPITOLA 1: ZÁKLADNÍ VYMEZENÍ SOCIÁLNÍ PEDAGOGIKY JAKO VĚDNÍHO OBORU.....	7
1.1 VYMEZENÍ ZÁKLADNÍCH POJMŮ OBORU	7
1.2 VYMEZENÍ OBORU SOCIÁLNÍ PEDAGOGIKA	10
1.3 VYMEZENÍ PŘEDMĚTU ZKOUMÁNÍ SOCIÁLNÍ PEDAGOGIKY	14
1.4 VYMEZENÍ AKTUÁLNÍCH TÉMAT OBORU	15
KAPITOLA 2: PROSTŘEDÍ A VÝCHOVA	20
2.1 CHARAKTERISTIKA PROSTŘEDÍ	20
2.2 TYPOLOGIE PROSTŘEDÍ	22
2.2.1 Typologie sociálního prostředí	23
2.3 FUNKCE (ROLE) PROSTŘEDÍ	24
KAPITOLA 3: SOCIALIZACE JAKO VÝCHODISKO SOCIÁLNÍ PEDAGOGIKY .	29
3.1 PROCES SOCIALIZACE.....	29
3.2 SOCIÁLNÍ UČENÍ.....	31
3.3 SOCIÁLNÍ INTERAKCE, SOCIÁLNÍ KOMUNIKACE	33
KAPITOLA 4: VÝCHOVA V KONTEXTU SOCIÁLNÍ PEDAGOGIKY	36
4.1 VÝCHOVA.....	36
4.2 VÝCHOVA K PROSOCIÁLNÍMU CHOVÁNÍ	38
4.3 CHCE BÝT JEDINEC VYCHOVÁVÁN?	40
4.4 VÝCHOVA V ČINNOSTECH	44
4.4 INSTITUCIONÁLNÍ CHARAKTER VÝCHOVY.....	47
KAPITOLA 5: RODINA A RODINNÁ VÝCHOVA.....	51
5.1 RODINA A JEJÍ FUNKCE.....	51
5.2 TYPOLOGIE RODINY	53
5.3 VLIV RODIČOVSKÉHO POJETÍ VÝCHOVY	57

5.4 TENDENCE VE VÝVOJI SOUČASNÉ RODINY	58
5.5 IDEA FUNKČNÍ RODINY.....	65
5.6 VÝCHOVNÉ DEFEKTY JAKO ZDROJ VZNIKU PATOLOGIE	67
KAPITOLA 6: SOCIÁLNÍ PATOLOGIE – TERMINOLOGICKÉ VYMEZENÍ	71
KAPITOLA 7: SOCIÁLNĚ PATOLOGICKÉ JEVY SPOJENÉ S PROSTŘEDÍM RODINY	85
7.1 RODINA JAKO ZDROJ SOCIÁLNÍ PATOLOGIE	85
7.2 TYPOLOGIE KLINICKÝCH RODIN.....	87
KAPITOLA 8: AGRESIVITA A KRIMINALITA	104
8.1 NÁSILÍ A AGRESIVITA	105
8.1.1 Nevhodné zacházení s dítětem	105
8.1.2 Domácí násilí	111
8.1.3 Násilí v pozdějších etapách života	115
8.1.4 Agresivita a agrese	120
8.1.5 Autoagrese	121
8.2 KRIMINALITA A DELIKVENCE	123
KAPITOLA 9: PROBLEMATIKA ZÁVISLOSTNÍHO CHOVÁNÍ	131
9.1 ZÁVISLOSTNÍ CHOVÁNÍ	131
9.2 ZÁVISLOST NA ALKOHOLU	139
9.3 NEALKOHOLOVÁ ZÁVISLOST	142
9.4 JINÉ ZÁVISLOSTI	144
9.4.1 Patologické hráčství	146
9.4.2 Kyberzávislosti	148
9.4.3 Závislost na práci	149
VZOROVÝ TEST	154
ZÁVĚR.....	159
SLOVNÍČEK POJMŮ	160
POUŽITÁ LITERATURA	179
REJSTŘÍK.....	185

PŘEDMLUVA

Pro stále složitější sociální podmínky, pro stále složitější podmínky výchovy, jako záměrného formování osobnosti, pro stále náročnější požadavky na rozvoj osobnosti člověka, se prosazuje obor sociální pedagogika. Sílící intenzita, nikoli vždy pozitivního vlivu, mikroprostředí i makroprostředí na rozvoj osobnosti jedince vyvolává potřebu zaměření na analýzu a hledání řešení v oblasti výchovy a vzdělávání.

V souladu s M. Procházkou¹ „na sociální pedagogiku často bývalo a bývá pohlíženo jako na obor, pedagogickou disciplínu, která se věnuje především výchovným problémům a situacím, které dosáhnou patologického charakteru. Sociálně patologické jevy jsou mj. také důsledkem určitého celospolečenského klimatu, mají příčinu v makrosociálních aspektech. Snaha o jejich řešení bez nalezení podstaty, bez pojmenování příčin a souvislostí společenských procesů a výchovy, by neměla smysl.“

Sociální pedagogika je řazena mezi obory, které jsou označovány jako pomáhající profese. Tedy mezi obory, které se vyznačují výraznou humanistickou orientací, která je založena na pomoci druhým, a to s významným důrazem na respektování individuálních potřeb jedince/klienta.

Vedle toho sociální patologie není samostatným vědním oborem. Souhrnně tak označujeme jevy, které jsou nezdravé, abnormální, společensky nežádoucí, nepřijatelné. Problematika těchto jevů je velmi obsáhlá, předložený studijní text si neklade za cíl představit vyčerpávající problematiku každého jevu či jejich možné kombinace.

Praha, duben 2014

Lenka Hajerová-Müllerová

¹ PROCHÁZKA, M. *Sociální pedagogika*. Praha: Grada Publishing, 2012, s. 70-71.

JAK POUŽÍVAT TENTO STUDIJNÍ TEXT

Vážení čtenáři,

dostáváte do rukou učební text, který je určen všem studentům předmětu Sociální pedagogika, sociální patologie. Studijní text obsahuje vysvětlení základních pojmů a údajů, a kromě toho i otázky a úkoly k ověření zvládnutí studované problematiky. Pro lepší orientaci jsou definice, upozornění, cvičení, klíčová slova a shrnutí graficky vyznačeny. Doporučuji Vám úkoly řešit písemně. Při nejasnostech v pojmovém vymezení se můžete lépe orientovat prostřednictvím slovníčku pojmů v závěru tohoto studijního textu.

Mnoho úspěchů při studiu Vám přeje autorka.

KAPITOLA 1: ZÁKLADNÍ VYMEZENÍ SOCIÁLNÍ PEDAGOGIKY JAKO VĚDNÍHO OBORU

Úvod

V první kapitole vymežíme základní pojmy oboru, podrobně se budeme zabývat vymezením oboru sociální pedagogika. Pozornost budeme věnovat formulaci předmětu zkoumání sociální pedagogiky a vymežíme aktuální témata, kterými se obor v současnosti zabývá.

Cíle

Cílem kapitoly je, aby čtenář:

- byl schopen správně vymežit základní pojmy oboru,
- definoval obor sociální pedagogika,
- vymežil předmět zkoumání oboru sociální pedagogika,
- vymežil aktuální témata/problémy oboru.

1.1 VYMEZENÍ ZÁKLADNÍCH POJMŮ OBORU

Nejprve na tomto místě budeme věnovat pozornost vymezení základních pojmů, se kterými obor sociální pedagogika pracuje.

Abychom vymežili sociální pedagogiku jako obor, bude nutné se zamyslet nad definováním pojmu **PEDAGOGIKA**.

DEFINICE - PEDAGOGIKA:

- J. Průcha² uvádí: „Pedagogika je sociální věda, která se zabývá edukační realitou, tj. zkoumá edukační procesy probíhající v různých edukačních prostředích. Edukační prostředí se vzájemně odlišují typem zúčastněných subjektů, obsahem, formami a intenzitou edukačních procesů a použitím různých edukačních konstruktů. Tyto odlišnosti vyvolaly vznik a rozvoj specifických pedagogických disciplín a výzkumných témat pedagogické vědy.“

B. Kraus³ vysvětluje pojetí sociální pedagogiky na základě výkladu pojmu **SOCIÁLNÍ**. Ten vnímá ze dvou úhlů pohledu, jako:

- potřebu pomoci těm, kteří se dostali do složité životní situace,
- a ve vztahu k celé společnosti.

Sociální souvislost je dána sociálním rámcem, společenskými podmínkami a situací často komplikující proces **SOCIALIZACE**.

DEFINICE - SOCIALIZACE:

- B. Kraus⁴ vysvětluje socializaci jako „proces postupné přeměny člověka jako biologické bytosti v bytost společenskou, tedy postupné začleňování do života dané společnosti, proces, v němž se naučíme v dané společnosti žít. Socializace probíhá po celý život nahodile, živelně. V průběhu života si osvojujeme specificky lidské formy chování, jazyk, poznatky a normy, tedy kulturu dané společnosti, odehrává se v sociálním prostředí.“
- Podle M. Rabušicové⁵ socializace = znamená „včleňování do společnosti“.

Socializace ale může probíhat v různých úrovních kvality a jednání osob. Může vykazovat odchýlení se od společensky požadovaných norem, v tomto smyslu hovoříme o **desocializaci**.

DEFINICE - DESOCIALIZACE

² PRŮCHA, J. Edukační realita a pedagogika. In. PRŮCHA, J. (ed.) *Pedagogická encyklopedie*. Praha: Portál, 2009, s. 15.

³ KRAUS, B. *Základy sociální pedagogiky*. Praha: Portál, 2008, s. 39.

⁴ Tamtéž, s. 59.

⁵ RABUŠICOVÁ, M. *K sociologii výchovy, vzdělání a školy*. Brno: FF MU, 1991, s. 41.

= „deviantní socializace“.

Snaha o nápravu a návrat člověka ke společensky akceptovatelnému chování označujeme jako **resocializaci**.

DEFINICE - RESOCIALIZACE:

- Podle Akademického slovníku⁶ **resocializaci** je možné chápat jako „*výchovné působení na pachatele trestného činu k jeho opětovnému zařazení do řádného života společnosti*“.

„*Smyslem socializace však je, podle H. Kubátové⁷, **HUMANIZACE ČLOVĚKA**. Jde o vytvoření lidské identity, nikoli jen o zařazení člověka do společnosti.*“ Vysvětlení pojmu humanizace zabraňuje zjednodušenému chápání socializace jako vrůstání člověka do společnosti a přebírání společenských rolí.

DEFINICE - HUMANIZACE:

- J. Řezáč:⁸ „proces, který zároveň individualizuje a socializuje“.

HUMANIZACE podle J. Řezáče⁹ **ZAHRNUJE ČTYŘI PROCESY:**

- personalizace – týká se utváření osobnosti a vrůstáním do mezilidských vztahů,
- kulturace – týká se osvojování kultury společnosti a utváření životního stylu,
- profesionalizace – týká se rozpoznání společenské dělby práce ve společnosti, osvojování a zaujímání profesní role.
- socializace v užším smyslu – týká se utváření vědomí sounáležitosti s referenční skupinou a osvojování sociálních rolí.

⁶ KOL. AUT. *Akademický slovník cizích slov*. Praha: ACADEMIA, 2000, s. 660.

⁷ KUBÁTOVÁ, H. *Životní svět a sociální světy*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2008, s. 119.

⁸ ŘEZÁČ, J. *Sociální psychologie*. Brno: PAIDO, 1998, s. 44.

⁹ Tamtéž, s. 48.

1.2 VYMEZENÍ OBORU SOCIÁLNÍ PEDAGOGIKA

Vymezit obor sociální pedagogiky je poměrně náročné. B. Kraus¹⁰ upozorňuje, že pohled na současnou sociální pedagogiku je velmi složitý a „...objevuje se v nejrůznějších, často velmi odlišných termínech, od označení speciální pedagogické disciplíny, přes označení celých studijních oborů, až po záměnu s termínem teorie výchovy. Situace je o to složitější, že ani v zemích, kde má tradici a nepřetržitý vývoj (Německo, Švýcarsko, Rakousko), není obsah pojmu sociální pedagogika pojímán jednotně“.

V tomto kontextu M. Procházka¹¹ uvádí, že různí autoři se přiklánějí k různým výkladům a vymezením, k různým směrům. „Navíc se sociální pedagogika profiluje v každé zemi svébytným způsobem, existují národní tradice a školy, ale zároveň i v jejich rámci se vyskytují různá pojetí oboru.“

Na různé přístupy upozorňuje K. Galla¹² a „rozlišuje zaměření:

- k objektu výchovy (na rozdíl od převažujícího pojetí individualistické výchovy uvažuje o působení celé sociální skupiny – profesní, politické, zájmové, etnické apod.),
- k formám, metodám a podmínkám výchovy (působení v mimoškolních institucích včetně rodiny, role lokálního prostředí),
- k cílům výchovy (zdůrazňování společenských potřeb, demokratizace, formování společnosti v duchu sociální etiky),
- ve smyslu sociální pomoci (pojem sociální se zde mění v duchu filantropistických tendencí, a jedná se pak o výchovu jako doplněk celkové péče o specifické okruhy populace.“

Z. Bakošová¹³ ukazuje **ČTYŘI ROZDÍLNÉ PŘÍSTUPY K POJETÍ SOCIÁLNÍ PEDAGOGIKY:**

¹⁰ KRAUS, B. Pojetí sociální pedagogiky a její charakteristika v současnosti. In. KRAUS, B., POLÁČKOVÁ, V. et al. *Člověk – prostředí, výchova. K otázkám sociální pedagogiky*. Brno: Paido, 2001, s. 10.

¹¹ PROCHÁZKA, M. *Sociální pedagogika*. Praha: Grada, 2012, s. 61.

¹² GALLA, K. *Úvod do sociologie výchovy*. Praha: SPN, 1967, s. 34.

¹³ BAKOŠOVÁ, Z. *Sociální pedagogika. Vybrané problémy*. Bratislava: FF UK, 1994, s. 62.

- pedagogika prostředí, která objasňuje **vztah výchovy a prostředí** (R. Wroczyński, O. Baláž, M. Přadka),
- pedagogika zkoumající **formování člověka**, otázky výchovy člověka a právy na výchovu pro všechny (H. Lukáš, L. J. Mees),
- pedagogika chápající výchovu jako **pomoc všem věkovým kategoriím**, orientována antropologicky (J. Schilling),
- pedagogika zabývající se **odchylkami sociálního chování** (H. Huppertz, E. Schnitzler).

DEFINICE - SOCIÁLNÍ PEDAGOGIKA:

- B. Kraus¹⁴ uvádí, že se jedná o „vědní obor transdisciplinární* povahy, který se zaměřuje na roli prostředí ve výchově, na zvládání životních situací bez ohledu na věk ve smyslu napomáhání souladu potřeb jedince a společnosti, na utváření optimálního životního způsobu“.
- Z. Bakošová¹⁵ vymezuje, že se jedná o hraniční vědní disciplínu, kterou vymezuje mezi pedagogiku a sociologii. Uvádí, že „zkoumá vztahy mezi sociálním prostředím a výchovou, formy sociální pomoci a péče o děti, mládež a dospělé, tedy člověka v sociálním prostředí“. Vidí ji jako životní pomoc, optimální formy pomoci v různých životních situacích (na cestě životem), v utváření hodnotných výchovných podnětů a kompenzování nedostatků prostředí.
- Podle M. Hradečné¹⁶ se jedná o obor, který zahrnuje makrosociální hlediska výchovy (povahu společnosti, celkový kulturní a politický stav společnosti včetně hodnotových systémů), tak mikrosociální hlediska výchovy (nejbližší životní prostředí jedince = tj. rodiny a dalších malých sociálních skupin).
- V. Poláčková¹⁷ představila velmi obsažnou a výstižnou charakteristiku: „Sociální pedagogika jako multidisciplinární vědní obor integruje a rozvíjí poznatky věd o člověku a společnosti do edukačního, preventivního a reedukačního působení. Analyzuje dynamické vztahy mezi jedincem a

¹⁴ KRAUS, B. Sociální pedagogika. In. PRŮCHA, J. (ed.) *Pedagogická encyklopedie*. Praha: Portál, 2009, s. 733.

* Transdisciplinární povaha oboru je dána integrací celé řady vědních disciplín od antropologie, přes sociologii, psychologii, medicínu, právo, teologii, až po management, politologii.

¹⁵ BAKOŠOVÁ, Z. *Sociální pedagogika. Vybrané problémy*. Bratislava: FF UK, 1994, s. 10.

¹⁶ HRADEČNÁ, M. a kol. *Vybrané problémy sociální pedagogiky*. Praha. UK, 1995, s. 7-8.

¹⁷ POLÁČKOVÁ, V. Fenomén porozumění v kontextu sociálněpedagogického dění. *Pedagogika*, 2001, roč. 51, č. 3, s. 286-298.

prostředím a usiluje se o jejich optimalizaci. Zkoumá propojení bio-psycho-sociálních jevů ovlivňujících sociální integraci a zvládání životních situací jedincem. Zaměřuje se na každodennost života jedince jako sociokulturní osobnosti, rozvíjí zodpovědnost jedince za vlastní rozhodnutí a vede ho k hledání vlastních životních cest..."

- Podle C. Határa¹⁸: „...sociální pedagogika rázně poukazuje na zásadní vliv společenského prostředí a výchovy na osobnost člověka, na nutnost pomáhat člověku, jestliže se ocitl v krizových životních situacích. Sociální pedagogika podává dnešnímu člověku pomocnou ruku při překonávání různých běžných i krizových životních situacích, do kterých se člověk už dostal, resp. se může dostat.“

B. Kraus¹⁹ uvádí, že sociální pedagogika zahrnuje dvě dimenze:

- sociální dimenzi – je dána sociálním rámcem, společenskými podmínkami a situací často komplikující proces socializace. Obor s těmito objektivně danými podmínkami a rozpory počítá, akceptuje je a snaží se hledat východiska a řešení pro optimální rozvoj osobnosti,
- pedagogickou dimenzi – prosazuje a realizuje ony společenské nároky, žádoucí cíle a minimalizuje rozpory pedagogickými prostředky.

Abychom mohli definovat sociální pedagogiku jako vědní obor, je podle B. Krause²⁰ třeba vymezit:

- objekt výchovy – výchova v akcentu na podmínky vychovávaného a na sociální skupiny (profesní skupiny, různé typy komunit, minority, vrstevnické skupiny, atd.),
- cíl výchovy – preferující spolupráci, vzájemnou pomoc ve výchově, altruistické jednání, filantropické cítění,
- metody a prostředky – ovlivňování prostřednictvím úpravy podmínek prostředí.

¹⁸ HATÁR, C. *Sociální pedagogika, sociální andragogika a sociální práce. Teoretické, profesijné a vztahové reflexie*. Praha: Educa Service ve spolupráci s Českou andragogickou společností, 2009, s. 26.

¹⁹ KRAUS, B. Sociální pedagogika. In: PRŮCHA, J. (ed.) *Pedagogická encyklopedie*. Praha: Portál, 2009, s. 735.

²⁰ KRAUS, B. *Základy sociální pedagogiky*. Praha: Portál, 2008, s. 48.

Podle S. Klapilové²¹ sociální pedagogika je zaměřena na vztah jedince a společnosti a otázky **SOCIALIZACE** a **RESOCIALIZACE**. Studium vlivů prostředí slouží nejen k prevenci a terapii či zmírňování důsledků sociálně problémových (patologických) jevů, ale i ke zvyšování kompetencí pracovníků pomáhajících profesí pracujících s jedincem či skupinou. Zájem sociální pedagogiky se pohybuje od otázek mimoškolní a mimorodinné výchovy přes otázky celoživotní výchovy (včetně přípravy na stáří) až k problematice sociální práce v terénu, zaměřené na sociálně znevýhodněné jedince z řad dětí, mládeže i dospělých.

V rámci kompenzačního, tedy sociálně terapeutického přístupu lze vnímat velmi úzký vztah oborů sociální pedagogika a **SOCIÁLNÍ PRÁCE**. V posledních letech, především v Německu, lze v obou oborech zaznamenat výrazně integrační tendence a objevuje se zastřešující termín sociální studia, sociální vědy. V Polsku se sociální práce rozvíjí na bázi sociální pedagogiky, která je považována za metodologický základ.

B. Kraus²² zastává názor, že sociální pedagogika je pro sociální práci vlastně jakousi teoretickou oporou.

Sociální pedagogové, sociální pracovníci (obecně lze hovořit o pracovnících pomáhajících profesí) poskytují oporu v průběhu celého období (procesu), kdy je podpory třeba. Podpora je považována za dočasnou, je tedy postupně odebírána. Tento způsob pomoci podpory je označován jako **scaffolding** (lešení). Jedná se totiž o dočasnou podporu, která je odstraněna v momentě, kdy jí již není potřeba.

DEFINICE - SCAFFOLDING (POSKYTOVÁNÍ OPORY):

- D. Wood, J. S. Bruner, G. Ross²³ vysvětlují scaffolding jako: „proces umožňující dítěti, nebo obecně začátečníkovi vyřešit nějaký problém, splnit úkol či dosáhnout cíle, který bez podpory, vlastními silami nezvládne, nebo na který nedosáhne“.

²¹ KLAPILOVÁ, S. *Kapitoly ze sociální pedagogiky*. Olomouc: PedF UP, s. 13.

²² KRAUS, B. Sociální pedagogika. In. PRŮCHA, J. (ed.) *Pedagogická encyklopedie*. Praha: Portál, 2009, s. 736.

²³ D. WOOD, D., BRUNER, J., S., ROSS, G. The role of tutoring in problem solving. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1976, 17, p. 89-100.

1.3 VYMEZENÍ PŘEDMĚTU ZKOUMÁNÍ SOCIÁLNÍ PEDAGOGIKY

M. Procházka²⁴ konstatuje, že sociální pedagogika nemá ani v současnosti jednoznačně formulován předmět zkoumání. Rovněž, podle C. Határa²⁵, můžeme být svědky nejednotného chápání předmětu sociální pedagogiky. Nejednotnost vymezení předmětu zkoumání tohoto oboru však nelze považovat za chybu či nedostatek. Nejednotnost vymezení mezi odborníky je dána dynamikou a otevřeností vědního systému. Předmět vědeckého poznávání tohoto oboru má širokospektrální charakter, který se mění a rozvíjí v závislosti na vývoji společnosti.

PŘEDMĚTEM SOCIÁLNÍ PEDAGOGIKY jsou **sociální aspekty výchovy a vývoje osobnosti**.

Sám B. Kraus²⁶ vysvětluje dva možné **SOCIÁLNĚ PEDAGOGICKÉ PŘÍSTUPY**:

- profylaktický (preventivní) – jde o analýzu těch oblastí vývoje, kde dominujícím faktorem působení na rozvoj osobnosti je samo prostředí (rodina, komunita, vrstevnická skupina, společenská organizace, hnutí, atd.). Na základě teoretické analýzy těchto prostředí by mělo být možné následně v praxi realizovat sociálně pedagogický zásah, který by směřoval k minimalizaci a neutralizaci vlivu ohrožujících podnětů. Praktické působení by se mělo uplatnit v rámci primární prevence při utváření životního způsobu zdravé populace, v rámci sekundární prevence toto uplatnění lze shledat při vyhledávání lidí s potenciálním sociálně patologickým jednáním. Na tomto místě lze jistě doplnit terciální prevenci, chápanou jako prevenci rozvoje komplikací sociálně patologického jednání.
- kompenzační (sociálně terapeutický) – jedná se o výchovné (převýchovné) působení do oblasti potřeb s cílem vyrovnávat negativní vlivy prostředí. Jedná se o specifické přístupy k lidem, kteří již jsou z hlediska fungování společnosti problematictí či jinak znevýhodnění.

²⁴ PROCHÁZKA, M. *Sociální pedagogika*. Praha: Grada, 2012, s. 68.

²⁵ HATÁR, C. *Sociální pedagogika, sociální andragogika a sociální práce. Teoretické, profesijní a vztahové reflexie*. Praha: Educa Service ve spolupráci s Českou andragogickou společností, 2009, s. 26.

²⁶ KRAUS, B. Sociální pedagogika. In. PRŮCHA, J. (ed.) *Pedagogická encyklopedie*. Praha: Portál, 2009, s. 735.